

ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 811.161.2'373.21(477.54)

Л. О. Удовенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

АПЕЛЯТИВИ У ВНУТРІШНЬОМІСЬКИХ НАЗВАХ ХАРКОВА

У статті розглянуто апелятиви, які стали власними назвами елементів міської дорожньо-вуличної мережі Харкова. Визначено основні групи урбанонімів Харкова за значеннями. Установлено випадки позасистемної номінації в топонімії Харкова. Автор робить висновок щодо подальших напрямків дослідження урбанонімів міста.

Ключові слова: Харків, апелятив, топонім, урбанонім, назва, вулиця.

В статье рассматриваются апелятивы Харькова, которые стали именами собственными элементов городской дорожно-уличной сети Харькова. Определены основные группы урбанонимов Харькова по значениям. Установлены случаи внесистемной номинации в топонимии Харькова. Автор делает вывод относительно дальнейших направлений исследования урбанонимов города.

Ключевые слова: Харьков, апелятив, топоним, урбаноним, название, улица.

The article deals with the appellative of Kharkiv, which became proper names of road and street network of the city. The author has identified the main groups of urbanity Kharkiv to their values, established cases of the category outside the system of Kharkiv toponymy and made a conclusion on future directions for the study of urban toponymy in the city.

Keywords: Kharkiv, appellative, toponym, urbanonym, name, street.

Необхідність існування внутрішньоміських назв – невід’ємна частина життя будь-якого міста. За переказами, історія офіційного впровадження харківських топонімів – майже ровесниця Харківського Імператорського університету. Адже її початок пов’язують із приписом 1804 року губернатора І. І. Бахтіна.

Об’єктом вивчення топоніміки є топонім, тобто назва будь-якого одного географічного об’єкта. Топонім – спільний термін для всіх типів географічних назв: аргонімів, гідронімів, ойконімів, оронімів, урбанонімів й ін. Урбаноніми – назви внутрішньоміських об’єктів. Терміном урбанонім послуговуємось у тексті статті разом із такими його синонімами, як топонім або назва. Сукупність внутрішньоміських назв утворює топонімію міста. Апелятивами в лінгвістиці називають загальні іменники, тобто звичайні слова, які стали власними назвами мікрорайонів, вулиць і провулків, майданів і набережних, бульварів і узвозів, в’їздів і проїздів. Багато харківських топонімів утворено від загальних іменників. Ми проаналізували понад 1600 урбанонімів, які називають 2200 об’єктів, і з’ясували, що четвертина з них – апелятиви.

Сьогодні немає публікацій, спеціально присвячених вивченню місця і ролі апелятивів топонімії Харкова. Тема урбанонімів міста частково висвітлювалася в історичній науці та краєзнавчих студіях. Першими до теми звернулися Д. І. Багалій і Д. П. Міллер [1, т. 2, с. 573–590]. У 60–70-х роках ХХ ст. топонімію Харкова досліджував М. Т. Дяченко [2]. 2007 року російською мовою видана книга-довідник Л. Мачуліна [4] й інші. Ці видання мають опосередковане відношення до харківської топонімії, бо в них не зроблено лінгвістичний аналіз топонімів, який дає можливість описати топоніми великого міста як систему внутрішньоміських назв за принципами номінації, словотвору, мовної взаємодії і визначити місце топонімії Харкова на топонімічному тлі України.

Мета нашої статті – з’ясувати, які апелятиви і в яких значеннях ставали власними назвами внутрішньоміських об’єктів Харкова.

Передусім це були апелятиви, що позначали фізико-географічні особливості місцевості, самого об’єкта, якому надавали ім’я, або об’єкта, розташованого поблизу. В основу назви завжди має бути покладено певну ознаку, яка і репрезентуватиме саме цей об’єкт.

Харківські топоніми вказують на ґрунти, на яких містились дані об'єкти: *Глиняна гірка*, вул. *Пищана*, пров. і в'їзд *Пищані*, вул. *Чорноземна*.

У топонімах Харкова відбито рельєф міста: вул. *Безкрайня*, вул. *Гірська*, пров. *Гірський*, пров. *Долинний*, вул. *Лиса*, вул. *Лисогірська*, вул. *Холодногірська*. Приміром, вул. *Рельєфна* і пров. *Гірський*, що містяться поруч, свідчать, що харківці вважали пагористий рельєф рідного міста найприкметнішою рисою об'єктів. Назви історичних районів Харкова теж містять відомості про особливості рельєфу місцевості: *Нагірний*, *Університетська гірка*, *Залопань*, *Лиса Гора*, *Поділ*, *Холодна Гора*.

У Харкові існують назви, в основу яких покладено ознаки самого об'єкта – його форма, розміри, конфігурація, особливості розташування: вул. *Прикордонна*, вул. *Переїзна*, пров. *Гладкий*, пров. *Глухий*, вул. *Кутова*, вул. *Поперечна*, вул. *Велика Кільцева*, вул. *Кільцева*, вул. *Мала Кільцева*, вул. *Кругова*, вул. *Крива*, пров. *Короткий*, пров. *Крутий*, пров. *Крутогірський*, пров. *Обхідний*, пров. *Дальній*, пров. *Крайній*, вул. *Низова*, вул. *Нижня*.

Деякі урбаноніми Харкова отримали свої назви від об'єктів людської діяльності, ставши зручними орієнтирами в повсякденні містян. Приміром, вул. *Вокзальна*, вул. *Привокзальна* і майдан *Привокзальний*, вул. *Водогінна*, пров. *Електромеханічний*, вул. *Заводська*, вул. *Канатна*, вул. *Кар'єрна*, пров. *Керамічний*, вул. *Паровозна*, вул. *Хемзівська*, пров. *Цегляний*, вул. *Шарикова*. Щоправда, урбанонім вулиця *Заводська* скоріше дезорієнтує, аніж орієнтує, оскільки певний час Харків будували як «лінійне місто», і будь-яка з вулиць уздовж заводів могла б називатися *Заводська*, власне, як і провулок *Заводський*, в'їзд *Заводський*. Технічний термін радянських часів *шарикопідшипник*, частина якого знайшла своє місце в назві вулиці, в'їзду і проїзду, призвела до курйозу. Харківці жартують: вулиці надали назву на честь літературного персонажа з твору «Собаке серце» М. О. Булгакова. Зрозуміло, якщо в Харкові є вулиця *Онегінська*, то чому не може бути вулиці *Шарикової*.

Старі внутрішньоміські об'єкти Харкова здебільшого отримували свої назви від природних утворень, розташованих поруч із ними або поблизу, – річок, озер, джерел, лісів, луків, полів, ярів: вул. *Джерельна*, пров. *Джерело*, вул. *Заліська*, вул. *Заозерна*, вул. *Заплавна*, вул. *Зарічна*, вул. *Ключова*, пров. *Лугівський*, пров. *Луговий*, вул. *Лугопаркова*, вул. *Надбірна*, вул. *Озерна*, пров. *Озерний*, вул. *Острівна*, вул. *Підлісна*, вул. *Польова*, пров. *Прирічковий*, вул. *Річкова*. Зокрема, вулицю *Озерна* і провулок *Озерний* прокладено біля озера на Основі; вулиця *Польова*, провулок і в'їзди *Польові* колись виходили в поля; вулиця *Прикордонна* поділяла і поділяє два історичні райони міста – *Холодна Гора* і *Лиса Гора*. Провулки *Прирічкові* ведуть у напрямку до річки *Немишля*.

У Харкові є декілька назв, утворених зі словосполучки, одна лексема компонента якої *яр*, а друга – прикметник, що виконує функцію означення. Приміром, вул. *Кітлярів Яр*, вул. *Поліський Яр*. Ці топоніми мають визначати рельєф Харкова. Урбанонім *Поліський Яр* по суті є парадоксом, бо лексема «полісся» має значення рівнина і невідомо, як *яр* можуть назвати рівниною [4, с. 312–313]. Принцип номінації за рельєфом досить продуктивний в утворенні назв внутрішньоміських об'єктів, хоча поступається номінації за видами рослинності. Урбаноніми на позначення рослинного світу Харкова були й залишаються надзвичайно різноманітними, продукуючи найменування від родових до видових понять флори.

Харківська топонімія має назви місцин, утворені зі словосполучки, одна лексема якої *гай*, а друга – означення за видовим поняттям: *Дубовий Гай*, *Зелений Гай*, *Липовий Гай*.

Садові й Паркові вулиці є майже в кожному населеному пункті України й за її межами. Зокрема, у Харкові вулицю *Паркова* розташовано вздовж парку культури і відпочинку «Зустріч» Ново-Західного житлового масиву. Переважна більшість харківських урбанонімів відбивають характер озеленення міста: вул. *Абрикосова*, вул. *Білої Акації*, вул. *Бузкова*, пров. *Бузковий*, вул. *Вербова*, вул. *Виноградна*, вул. *Вишнева*, пров. *Вільхівський*, вул. *Горобинова*, вул. *Дубова*, вул. *Калинова*, вул. *Квіткова*, вул. *Квітуча*, пров. *Кипарисовий*, вул. *Кленова*, вул. *Конопляна*, пров. *Конюшинний*, вул. *Лісова (Лісна)*, пров. *Лісопарковий*, пров. *Лісозахисний*, пров. *Листяний*, вул. *Очеретянська*, вул. *Рокитна*, вул. *Садова*, бульвар *Садовий*, пров. *Садовий*, проїзд *Садовий*, вул.

Садовонабережна, вул. *Садовопаркова*, пров. *Соняшниковий*, вул. *Соснова*, пров. *Сосновий*, вул. *Тіниста*, вул. *Хвойна*, вул. *Черемхова*, вул. *Шовковична*, вул. *Яблунева*, вул. *Ясенева*.

Харків в XVIII–XIX ст. славився своїми садами, тому частина назв вулиць *Абрикосова*, *Бузкова*, *Вишнева*, *Калинова*, *Квіткова*, *Садова*, *Яблунева* цілком відповідали реальному стану речей. Різновиди озеленення Харкова знайшли свій відбиток у назвах історичних районів міста: *Соснова гірка*, *Міський сад*, *Міський парк*, *Лісопарк*, *Липовий Гай*. Необхідно зазначити, що в топонімії Харкова схожі назви мають з'являтися за характером озеленення вулиць, у назвах яких може бути використано як родові, так і видові поняття. Порівняймо: вул. *Зелена*, в назві якої використано родове поняття і вул. *Зеленодільська* в назві якої використано видове поняття. Але в сучасній топонімії Харкова простежується тенденція, що не може не насторожувати. Приміром, провулки *Кедровий* і *Кипарисовий* за характером озеленення не відповідають власним урбанонімам. Унаслідок процесів декомунізації деякі харківські топоніми отримали нові назви на кшталт старих, наприклад, вулиці *Сливова* і *Грушева*, вулиця *Жасминова*, тоді як характер озеленення цих вулиць не відповідає назві: на вулиці *Грушевій* росте хіба що одна груша-дичка, на вулиці *Жасминовій* нема жодного куща жасмину, а вулиця *Сливова* озеленена так, як сусідні. Нові найменування, які затвердила міська влада, ставлять перед нею завдання – оновити характер озеленення вулиць так, щоб він відповідав наданій назві.

Подібні явища існували в Харкові й раніш, тому сьогодні ми спостерігаємо урбаноніми, які не відповідають суті об'єктів. На сучасній вулиці *Бульварна*, як в колишньому провулку *Бульварний*, перейменованому в 30-х роках ХХ ст., нема й не було ніякого бульвару, оскільки під бульваром розуміють широку алею посеред міської вулиці або вздовж набережної. Вулиці *Високогірна* і *Білогірська* прокладено по рівнинному ландшафту: вони не мають поблизу ніяких об'єктів, які б розкривали значення цих топонімів. Окремо слід згадати про вулицю *Достатку*, російськомовний відповідник якої «улиця Изобилия». По-українськи російське слово «изобилующий» означає «багатий на», а коли йдеться про рослини і плоди – «рясний на». Отже, назва цієї вулиці українською мала б бути *Багата* або *Рясна*. Не менш дивують назви провулка *Океанський* і вулиці *Портова*, які є об'єктами жартування мешканців і здивування приїжджих.

У Харкові досі залишається урбанонім вулиця *Третя*, який відбиває стан планової і позапланової забудови міста разом із такими тимчасовими назвами, як вулиці *Проектна* й *Новопроектна*, провулок *Плановий*, що перетворилися на довготривалі. Ми не знайшли документів або згадок про існування вулиць *Перша* і *Друга*, а вулиця *Четверта* існувала в Харкові до 1984 року, але потім отримала меморіальну назву – вулиця *Клавдії Шульженко*.

Ремесла і професійну діяльність населення Харкова зафіксовано в сотні урбанонімів, стрижнем яких є стародавні назви, а вже до них згодом додалися інші апелятиви. Топоніми старого Харкова вказували на ремесло мешканців, а іноді – на їхні вироби: вул. *Бондарівська*, пров. *Бондарівський*, вул. *Велика Гончарівська*, пров. *Гончарівський*, пров. *Дігтярний*, пров. *Котляри*, вул. *Коцарська*, вул. *Кузнечна*, вул. *Мала Гончарівська*, вул. *Мийна*, пров. *М'ясний*, вул. *Новом'ясницька*, пров. *Псарів*, вул. *Римарська*, вул. *Чоботарська*.

У назвах пров. *Борицівський*, пров. *Варениківський*, пров. *Книшівський*, майдан *Кінний*, вул. *Сінна*, майдан *Рибний* відбито характер торгівлі у старому Харкові: на місті вулиці *Сінної* і трьох *Сінних* провулків до 1880 року був Сінний базар; на *Рибному майдані* – Рибний базар із сезонною торгівлею. Із 1816 року колишній безіменний вигін стали називати *Кінним*, бо сюди перенесли Троїцький ярмарок, відомий далеко за межами Харкова. Основними видами торгівлі на ярмарку були торгівля кіньми й вовною. Згодом на великій території колишнього вигону влаштували Кінний базар, де торгували здебільшого кіньми і кормом для коней. Поруч із Кінним майданом у середині ХІХ ст. виникла вулиця *Молочна*, назва якої походить від прізвища Молошні, яке належало численній родині селян-переселенців. Прагматичні харківці в назві вулиці вбачали певний знак, бо стали торгувати молоком і набілом по вулиці до самого базару [8, спогади Пушкарьова І. І.].

За переказами старих людей про давнину, мешканці провулків *Борицівський*, *Варениківський*, *Книшівський* на возах розвозили свою продукцію по базарах і шинках Харкова. Особливим попитом користувалися книші з начинкою з гречаної каші зі смаженою цибулею [8, спогади Пушкарьова І. І.].

Із часом коло апелятивів, від яких утворювали харківські урбаноніми, значно розширилось. Де жили і працювали слюсарі, утворився провулок *Слюсарний*; там, де жили і працювали столяри, – *Столярний*. Провулок біля однієї з перших аптек міста назвали *Аптечним*; провулок біля заводу отримав назву *Механічний*; провулки біля Південного вокзалу – *Маневровий* і *Лінійний*. Назви вулиць – *Кондукторська* й *Інженерна*, *Механізаторів* і *Машиністів* – віддзеркалюють один із прийомів пропаганди радянського способу життя, коли на словах ушановували представників будь-яких професій.

Незалежно від мотивування назви, основним у ній залишається виділення найприкметнішої риси об'єкта. Характеристичною ознакою історизму топонімів, зокрема урбанонімів, є те, що практично всі вони містять у собі інформацію про час і місце створення, за умови, що людина їх не знищила. Особливість топонімії, що зберегла пам'ять про найвидатніші події життя українського народу, є те, що вона поповнюється і постійно буде поповнюватись новими назвами. Про окремі групи харківських топонімів сьогодні можна сказати, що їхня кількість не тільки не буде поповнюватись, а й зовсім зникне з мапи Харкова. Приміром, мають зникнути топоніми, що підпадають під дію Закону України «Про засудження комуністичного та націоналістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Бажано, щоб поменшала група неінформативних топонімів, наданих без реальних підстав, або назв із словника радянських партійних працівників, незважаючи на ефективну мовну форму даних топонімів: вулиці *Авангардна*, *Аграрна*, *Алмазна*, *Благодатна*, *Ентузіастів*, *Колосиста*, *Світла*, *Срібна*, провулок *Сонячний*.

Групи харківських урбанонімів, утворених від апелятивів, потребують доопрацювання із залученням досліджень зі словотвірної структури цих назв, а також поширення ділянки фактичного матеріалу, що ми плануємо зробити в наступних публікаціях.

Література

1. Багалеї Д. І. Історія міста Харькова за 250 лет его существования (1655—1905) : ист. моногр. : в 2 т. / Д. І. Багалеї, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Х. : [б. и.], 1993. – Т. 1. XVII-XVIII вв. – 568 с.; Т. 2. XIX и начало XX века. – 973 с.
2. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова : очерк / Н. Т. Дьяченко. – 4-е изд., испр. и доп. – Х. : Прапор, 1977. – 271 с., 34 л. илл.
3. Закон України «Про географічні назви» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2604-15>.
4. Мачулін Л. І. Улицы и площади Харькова / Леонид Мачулин. – Х.: Мачулин, 2007. – 480 с., 28 илл. (Серия «Харьковская старина»).
5. Никонов В. А. Введение в топонимику / В. А. Никонов. – М. : Наука, 1965. – 367 с.
6. Провідник по Харькову з назвами вулиць та планом м. Харькова. – Репр. вид. – [Х. : Сага, 2007]. – 80 с., іл.
7. Державний архів Харківської області.
8. Особистий архів Удовенко Л. О. Спогади І. І. Пушкарьова.